

B. Abdushukurov*(Toshkent, O'zbekiston)*

abdushukurov@navoiy-uni.uz

L. Sindarov*(Jizzax, O'zbekiston)*

lutfulla1803@mail.ru

XI — XIV asr turkiy yozma manbalarda qo'llanilgan zoonimlar

Abstrakt

Mazkur maqola XI — XIV asrlarda Movarounnahr, Dashti Qipchoq va Misr mamlakatlarida yaratilgan yozma yodgorliklarda qo'llanilgan zoonimlarni tadqiq etishga bag'ishlangan. Maqolani yozish jarayonida quyidagi manbalardan foydalanilgan: Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq", Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk", "Tafsir", "O'g'uznoma", Sayfi Saroyining "Guliston bit-turkiy", Qutbning "Xusrav va Shirin", Mahmud bin Ali as-Sarayining "Nahj ul-farodis", Xorazmiyning "Muhabbatnoma", Nosiruddin Rabg'uziyning "Qissasi Rabg'uziy" asarlari. Ularda ishlatilgan zoonimlarga oid barcha materiallar ko'k turk til bitiklari, XII-XIV asrlar uyg'ur huquqiy hujjatlari va XIV asr o'g'uz-qipchoq yozma yodnomalari hisoblanmish Abu Xayyonning "Kitob ul-idrok li-lison ul-atrok", muallifi noma'lum "At-tuxfat uz-zakiyatu fil lug'atit turkiya", Jamoliddin Turkiyning "Kitob bulg'at al-mushtoq fi lug'atit-turk val qifchoq", "Tarjumon turkiy va ajamiy va mo'g'aliy" risolalari hamda Alisher Navoiy asarlari, V. Radlov lug'ati bilan tarixiy aspektida qiyosiy tahlil qilingan. Sinxron uslub yordamida tadqiqot obyekti qilib olingan terminlar tizimi hozirgi zamon turkiy tillari, xususan, hozirgi o'zbek hamda turk adabiy tillari va ayrim o'rinlarda o'zbek tili shevalari materiallariga muqoyasa qilingan. Zoonimlarda kechgan fonetik va semantik o'zgarishlar hamda mazkur terminlarning qo'llanishi xususida tegishli xulosalar chiqarilgan.

Kalit so'zlar: *"Qutadg'u bilig", "Qissasi Rabg'uziy", astroponim, etimologiya, turkiy, arabcha, fors-tojikcha, mo'g'ulcha, sinonim, zoonim.*

Mualliflar haqida: *Baxtiyor Abdushukurov — filologiya fanlari doktori, dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adbiyoti universiteti.*

Lutfulla Sindarov — doktorant, Jizzax davlat pedagogika instituti.

Tavsiya etiladigan havola: Abdushukurov, Baxtiyor, Sindarov, Lutfulla. 2019. “XI — XIV asr turkiy yozma manbalarda qoʻllanilgan zoonimlar”. *Oltin bitiglar* 1: 67—94.

Kirish

Koʻp asrlik tarixga ega boʻlgan turkiy tillarning taraqqiyot qonunlarini aniqlashda, leksik fondning shakllanish va boyib borish jarayonini kuzatishda, oʻzga tillarning turkiy tillar rivojida tutgan oʻrnini aniqlashda, tildan tashqari boʻlgan — ekstralingvistik omillarni toʻgʻri belgilashda koʻhna obidalar til materiallarini har tomonlama tadqiq qilish maqsadga muvofiqdir.

Oʻrta Osiyo, Dashti Qipchoq, Volgaboʻyi turkiy xalqlar adabiy tillarining shakllanish va rivojlanish bosqichlarini atroflicha oʻrganishda XI—XIV asr yozma yodgorliklari tilini lingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilish, uning hududiy dialektlar bilan oʻzaro munosabatlarini, shuningdek, ichki va ekstralingvistik faktorlarning oʻzaro taʼsiri jarayonida til strukturasining turli darajalari taraqqiyotini farqlovchi belgilarni aniqlash muhim oʻrin egallaydi. Tabiatda mavjud boʻlgan oʻsimlik va hayvonot dunyosi, yaʼni fauna va florasini rang-barang va xilma-xildir. Bu rang-baranglik tilda ham oʻz aksini topgan. Shuni aytish kerakki, qadim zamonlardan boshlab turkiy xalqlar uchun chorvachilik hayot kechirishning asosiy manbalaridan biri boʻlib xizmat qilgan. Chorvachilikning katta hayotiy ahamiyati va uni yuritish, shuningdek, hayvonlarni qurshab tutish, qoʻlga oʻrgatilgan yirtqich qushlar bilan ov qilish kabi ovchilikning koʻrinishlari boy terminologiyaning shakllanishiga sabab boʻlgan.

XI—XIV asr turkiy obidalar tilidagi tuyoqli hayvonlar nomini anglatuvchi terminlarni quyidagi mavzu guruhlariga ajratib, funksional-semantik aspektda tahlil qilish maqsadga muvofiq:

- 1) ot va tuyalar nomini ifodalovchi atamalar;
- 2) tuyoqli yovvoyi hayvonlarni anglatuvchi zoonimlar;
- 3) mayda shoxli hayvonlar nomini bildiruvchi atamalar;
- 4) yirik shoxli hayvonlarni ifodalovchi terminlar.

Ot va tuyalar nomini ifodalovchi terminlar

Qadimgi turkiy xalqlar uchun asosiy ulov vazifasini bajarib kelgan hayvon nomini bildiruvchi **at** [ДТС 1969, 65; Тафсири 1963, 3161; Г 1966—1971, 93a12; MH 1966—1971, 294a12; НФ 1966—

1971, 22161; XIII 1966-1971, 22611; ҚР 1997, 7ч19; РСЛ 1893—1911, I, 441] termini Mahmud Koshgʻariy “Devon”ida oʻzining asl maʼnosida uchraydi: *quš qanatīn er atīn* — qush qanoti bilan, er oti bilan [MK 1960, I, 70]. Eski oʻzbek tilidagi obidalarda **at** faol qoʻllanishda boʻlgan: *maydān ičigā čābükün sākrātdi at* [Навоий 1983-1985, II, 533]. Termin hozirgi oʻzbek adabiy tilida oʻzining tub maʼnosini saqlagan [ЎТИЛ 1981, I, 547]. Oʻzga turkiy tillarda ham bu zoonim keng qoʻllanishga ega. E. Sevortyanning taʼkidlashicha, **at** (turkiy tillarda **at<aqt < aqta** “ot”) soʻzidan paydo boʻlgan [ЭСС 1974, I, 197]. A. Shcherbak esa terminni **atan** “bichilgan tuya” soʻziga bogʻlaydi [ИРЛТЯ 1961, 83]. P. Safarov oʻzining nomzodlik dissertatsiyasida mazkur zoonimni qadimgi hind-yevropa tillaridan oʻzlashgan deb koʻrsatgan [Сафаров 1992, 15]. Bizningcha, mazkur termin sof turkiy soʻz hisoblanadi.

Yunt [ДТС 1969, 281; Ат-тухфа 1978, 863; РСЛ 1893—1911, III, 415 — “от”] termini moniy yozuvlarida, shu qatori, XI asr qoʻlyozmalarida **yund** shaklida qayd qilingan: *yund eti yīpar* — ot goʻshtidan yoqimli hid keladi [MK 1963, III, 13]. Bu termin Mahmud Koshgʻariy lugʻatida otga ham, otlar toʻdasiga nisbatan ham bir xilda qoʻllanilgan. Ayni paytda, “Devon”da ushbu zoonimning hosila maʼnosida astroponim sifatidagi, turkiycha oʻn ikki muchal yillaridan yettinchisi boʻlgan ot yili maʼnosi ham koʻrsatib oʻtilgan. “Tarjumon” asarida **yunt** [Таржумон 1980, 12—14] fonetik shakli otlar toʻdasiga nisbatan qoʻllangan.

Urgʻochi ot maʼnosidagi **biyā** [Ат-тухфа 1978, 23a7] zoonimi eski turkiy obidalarda [MK 1963, III, 223 — туркларда], shuningdek, “Tafsir”da **bi** shaklida koʻzga tashlanadi: *Jabrāil učmaq bisini münmüš ārdi* [Тафсир 1963, 31,36]. Termin ilk bor Oʻrxun-Enasoy yodgorliklarida qoʻlanilgan: *aq bisi qulunlamış* — uning oq biyasi qulunladi [ДТС 1969, 97]. “Tarjumon”da **bā** [Таржумон 1980, 12-8] shakli istifoda qilingan. Radlovning yozishicha, tatar, chigʻatoy, qirgʻiz tillarida **biyā** [РСЛ 1893—1911, IV, 1743], oltoy, lebedin, kachin, teleut tillarida **pā** [РСЛ 1893—1911, IV, 1212], soʻgʻay tilida **pi** [РСЛ 1893—1911, IV, 1324] fonetik shakllarida isteʼmolda boʻlgan. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida **biya** shakli qoʻllaniladi [ЎТИЛ 1981, 110]. “At-tuhfa”da **biyā** ning etimologik jihatdan, “katta boʻlmoq”, “katta baytal boʻlmoq” maʼnolaridagi **biyi**= feʼli bilan aloqadorligi qayd etilgan [ПЛТЯ 1990, 46]. E. Sevortyan zoonim **bi** yoki **bā** oʻzagidan yasalgan boʻlishi mumkin deydi. K. Brokkelman esa boshlangʻich asos **bi** deb hisoblaydi. -ā/-ye ot yasovchi affiks [ЭСС 1974, II, 133]. Bizning olib borgan kuzatishlarimiz K. Brokkelman fikrining haqiqatga yaqinroq

ekanligini ko'rsatadi.

Qisraq [МК 1960, I, 211; Абу Хайён 1969, 72; Ат-тухфа 1978, 24a9; Таржумон 1980 12–7] — (yosh baytal) terminini Qutbning “Xusrav va Shirin” va “Qissasi Rabg'uziy” [ҚР 1997, 148ch19] asarlarida o'zining asl ma'nosini uchramiz: *har yilda kälür bir qisraq* [XIII 1966—1971, 14a16]. Chig'atoy tilida **qisraq**, **qisraq** [РСЛ 1893—1911, II, 874] shakllari iste'molda bo'lgan. Bu termin boshqa obidalarda mavjud bo'lmasa-da, hozirda turk adabiy tilida o'zining asl ma'nosida qo'llanishda davom etmoqda [ТПСЛ 1977, 544]. **Qisraq** derivati yasalishi jihatdan ikki qismga ajraladi: **qisır + ak (aq)**; **qisır** mo'g'ulcha **keiser**- “qisir” so'zidan olingan [ИРЛТЯ 1961, 90]. Hozirgi o'zbek adabiy tilida **baytal** [ЎТИЛ 1981, 74] termini ishlatiladi. Shuni aytib o'tish kerakki, “Devon”da **qisır** so'zi ham “qisir”, ham “yosh baytal” ma'nolarini ifodalash uchun xizmat qilgan: *azğır qisır kişnādi* — ayg'ir, baytal kishnadi [МК 1960, I, 238]. Keyingi davrda yaratilgan obidalarda ushbu so'zning faqatgina “qisir” ma'nosini uchramiz [Ат-тухфа 1978, 24a9; Abu Xayyon 1969, 72; РСЛ 1893—1911, IV, 805].

Yangi tug'ilgan ot bolasi ma'nosidagi **qulun** [ДТС 1969, 465; Таржумон 1980, 12—10; Абу Хайён 1969, 74; Навоий 1983—1985 IV, 78; РСЛ 1893—1911, II, 680] qoraxoniylar davri yodgorliklarida tekshirilayotgan ma'noda qo'llanilgan:

Tulum anutsa, qulun bolur,

Tulum unutsa, bolun bolur —

dushmanga qurol hozirlagan kishi qulun topadi, qurol hozirlashni unutan kishi asir bo'ladi [МК 1960, I, 221]. Termin hozir ham o'zbek adabiy tilida o'z ma'nosida saqlanib kelmoqda [ЎТИЛ 1981, II, 618]. “Tarjumon” risolasida **qulun** [Таржумон 1980, 12] “bir yoshli ot” ma'nosini bildirgan. A.Shcherbakning yozishicha, **qulun** akkad tilidagi **kudupu, kudapu, kudappu, kudipu** “xachir” shakllaridan yuzaga kelgan [ИРЛТЯ 1961, 91]. Alisher Navoiy asarlarida tahlil qilinayotgan ma'no forsiy **kurra** terminini yordamida ham ochib berilgan: *bir qulunni “kurra” derlär...* [Навоий 1983—1985, II, 140].

Turkiy **tay** [Таржумон 1980, 12—9; Ат-тухфа 1978, 33a9; Абу Хайён 1969, 67; РСЛ 1893-1911, III, 365 — “bir yoshli ot”] zoonimi ilk bor “Devonu lug'otit turk”da ifodalangan: *tay attatsa, at tinur, oğul eräzsä, ata tinur* — toy katta bo'lsa, ot tinadi, o'g'il ulg'aysa ota tinadi [МК 1960, I, 214]. Eski o'zbek tili [Навоий 1983—1985, III, 164] va hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida mazkur zoonim dastlabki shaklida qo'llanadi [ЎТИЛ 1981, II, 197]. E. Yegorov fikricha, **tay** turkiy va mo'g'ul tillarning leksik tarkibidagi parallel so'zlar sirasiga

kiradi: Qiyoslang: moʻgʻulcha **daaga** — “ikki yashar toy”, **dayan** — “bir yashar toy” [ПЛТЯ 1990, 52]. “At-tuhfa”da **yabaqli** [Ат-тухфа 1978, 12b2], Alisher Navoiy asarlarida **lanğa** sinonimlari ham qoʻllangan: *Va lanğa degünčä fasihrāqlari türkčä derlär...*[Навоий 1983—1985, II, 166].

Eski turkiy obidalarda ikki yoshli ot **sīb** [МК 1960, I, 178] deb nomlangan. Termin boshqa manbalarda kuzatilmaydi. Abu Hayyonning “Kitob ul-idrok” asarida uning **iki yilli tay** [Абу Хайён 1969, 18] maʼnodoshi uchraydi. Tadqiq qilinayotgan maʼno Alisher Navoiy asarlarida ğonan [Навоий 1983–1985, IV, 122] termini yordamida ifodalangan. Termin hozirgi oʻzbek adabiy tilida ham oʻzining asl maʼnosida qoʻllanmoqda [ЎТИЛ 1981, II, 667].

Donan [Таржумон 1980, 12–12 – “toʻrt yashar toy”] zoonim eski oʻzbek tili va hozirgi oʻzbek adabiy tilida [Навоий 1983–1985, I, 521; ЎТИЛ 1981, I, 243] ham oʻz maʼnosida uchraydi. Boshqa yodgorliklar tilida kuzatilmaydi. A. Shcherbakning taʼkidlashicha, zoonim moʻgʻulcha **do** — “toʻrt” sonidan hosil qilingan [ИРЛТЯ 1961, 94]. “Tarjumon” obidasida terminning arabcha **arba** [Таржумон 1980, 12–13] maʼnodoshi ham istifoda qilingan.

Turkiy **aygʻir** [ДТС 1969, 28; Таржумон 1980, 13–10; Ат-тухфа 1978, 12b3; Абу Хайён 1969, 27; ҚР 1997, 116ch20; РСЛ 1893–1911, I, 15 — “erkak ot”) termini Oʻrxun-Enasoy va “Oltun yorugʻ” yodgorliklarida **adgʻir** shaklida qoʻllangan: *Bayirquniñ aq adgʻiriğ udluqın siju urti*— Bayirqudan keltirilgan oq aygʻirning sonini sindirib qoʻydi [ДТС 1969, 10]. Mahmud Koshgʻariy “Devon”ida **azgʻir** [МК 1960, I, 122], **aygʻir** fonetik shakllariga duch kelamiz: *qulan quduğqa tüşsä, qurbaqa aygʻir bolur* [МК 1963, III, 134]. “Tafsir”da **azgʻir** shakli keltirilgan: *Firʼavniñ azgʻiri ul bisini kördi ärsä, daryaqa kirdi* [Тафсир 1963, 31–37]. **Azgʻir** shakli Yusuf Xos Hojibning “Qutadgʻu bilig” asarida hosila maʼnosida “Sirius” yulduzi nomini ham anglatgan [ДТС 1969, 14]. K. Novikovaning taʼkidlashicha, ushbu termin **ay** = “orqa oyoqlarida turmoq, biyaga tashlanmoq” feʼlidan hosil qilingan [ИОЭЛЯ 1979, 83]. E. Sevortyaning fikricha, **adgʻir-azgʻir-aygʻir** “qoʻzgʻalmoq”, “uygʻonmoq” (shahvoniy), “qochirmoq” (hayvonlarga xos) maʼnolarini bildiruvchi **ad-az-ay**= feʼli bilan — **qir-ğir** affiksidan yasalgan [ЭСС 1974, I, 18]. Olimning mazkur mulohazasi, zoonim etimologiyasini yoritishga ancha oydinlik kiritishi mumkin.

Otlar toʻdasini anglatuvchi **yilqi** [Ат-тухфа 1978, 14a3; НФ 1966–1971, 165b9; ҚР 1997, 14ch21; XIII 1966–1971, 51b] termini ilk bor Oʻrxun-Enasoy yodgorliklarida qayd etilgan: *ağiliñta yilqin bolsun* — qoʻralaringda yilqing boʻlsin [ДТС 1969, 267]. Alisher

Navoiy asarlari leksikasida zoonimning ilqī fonetik shakli ham “ot”, ham “otlar to‘dasi”ga nisbatan qo‘llanilgan: *yüz ilqīsī bar* [Навоий 1983–1985, II, 32]. V. Radlov lug‘atida usmonli turk tilida ilqī [РСЛ 1893–1911, I, 1376], teleut, quman tillarida **yīlqī** [РСЛ 1893–1911, III, 485] shakllari iste‘molda bo‘lganligi ko‘rsatib o‘tilgan. O‘rxun-Enasoy yodgorliklarida mazkur terminning “qoramol” arxaik ma‘nosi ham berilgan. XI asr qo‘lyozmalarida **yīlqī** to‘rt oyoqli mollarning hammasiga nisbatan qo‘llangan [МК 1963, III, 41]. Zoonim “Tafsir”da “ot”, “qoramol”, Abu Hayyonda esa “ot” [Абۇ Ҳайён 1969, 97] ma‘nolarida kelgan: *arab yīlqīnī tevāni kōrār ārdi* [Тафсир 1963, 131b6]. XI asrda **yīlqī** so‘zi to‘rt oyoqli mollarning hammasiga nisbatan qo‘llangan. So‘ng bu so‘z ma‘no torayishi natijasida faqat ot to‘dalarigagina xoslana boshlagan [МЛТҚО 1959, 166]. D. X. Bozorovaning fikricha, **yīlqī** kelib chiqishi jihatidan qadimgi turkiycha **il** (ot turlaridan birining nomi) so‘zi, shuningdek, qadimgi turkiycha, **yel**=//**yil**= “yelmoq” fe‘li bilan aloqador [ПЛТЯ 1990, 13]. G. Vamberining ta‘kidlashicha, termin **yīl** = “yig‘moq”, “birlashtirmoq” fe‘lidan yasalgan [ИРЛТЯ 1961, 84]. Bizningcha, G. Vamberining ta‘kidi to‘g‘riroq. Chunki **-qī** qo‘shimchasi eski turkiy tilda, asosan, fe‘ldan ot so‘z turkumiga oid so‘zlar hosil qilishda ishtirok etgan.

Dāvā [Абۇ Ҳайён 1969, 51; Жамолиддин Туркий 1969, 12a1 — “tuya”] termini, dastlab, O‘rxun-Enasoy yodgorliklarida **tābā** shaklida kelgan: *tābā siṅārū barmiš...* — tuyasi tomon bordi [ДТС 1969, 546]. Eski turkiy obidalarida **tāvā** [МК 1960, II, 181], **tāvāy**, o‘g‘uzlarda **dāvā** [МК 1960, II, 227], **dāvāy** [МК 1960, I, 67] shakllari uchraydi: *ögür sürü qoy tāvāy* — bir to‘da qoy, tuya [МК 1960, I, 370]. “Tafsir”da **tevā** shaklini kuzatamiz: *tevālāriṅ bozlamaqī* [Тафсир 1963, 132b25]. “Tarjumon”da **tāvā** [Таржумон 1980, 14—15], “At-tuhfa”da **tüvä** [Ат-тухфа 1978, 11a8] shakllari qo‘llanishda bo‘lganligini ko‘ramiz. XIV asrga oid turkiy manbalarda **tevā** [XIII 1966—1971, 90a3], **tāvā** [G 1966–1971, 11a1] fonetik variantlari ishlatilgan. Eski o‘zbek tili obidalarida **tevā** [Навоий 1983–1985, III, 119] shakli ko‘zga tashlanadi. V. Radlov lug‘atida sayan **tābā** [РСЛ 1893–1911, III, 1118], koybal, sug‘ay, kachin tillarida **tebā**, chig‘atoy tilida **tāvā** [РСЛ 1893–1911, III, 1127] singari fonetik shakllari qo‘llanilgani qayd etilgan. Nemis olimi G. Dyorfer taxminicha, **tāvāy** uchun dastlabki shakl bo‘lgan **tebān** mo‘g‘ulcha **temegen** — “tuya” so‘zidan kelib chiqqan [ЭСС 1974, II, 315]. K. Novikovaning farazicha, **tevegen** terminidagi **teve** qismi etimologik jihatdan umumoltoy **teve=tebe=** “yuk ortmoq, tashimoq” so‘ziga aloqador [ПОАЯ 1971,

241]. “Tafsir”da terminning özänü sinonimi ham qayd etilgan [Таф-сир 1963,80,19]. Alisher Navoiy asarlarida forscha **sār** termini ham “tuya” ma’nosini ifodalashga xizmat qilgan [Навоий 1983—1985, III, 105].

Urg’ochi tuya ma’nosidagi **inän** [ДТС 1969, 211; МК 1960, I, 142; Таржумон 1980, 14–13; Ат-тухфа 1978, 36 ам; ҚР 1997, 31ч115; РСЛ 1893–1911, I, 1445] termini “Tafsir”da **anäk** [Таф-сир 1963, 139b6], **inän** shakllarida qayd qilingan: *Biz izduq Sālih payğambar inänni...* [Тафсир 1963, 63,1]. Zoonim **in-yen** = “tug’moq” fe’li bilan fe’ldan ot yasovchi **yen-än-kän** (**qan, ken**) affiksalaridan hosil bo’lgan [ЭСС 1974, III, 361]. Ushbu ma’noni Jamoliddin Turkiyda **arvana** [Жамолиддин Туркий 1969, 12a30] zoonimi anglatgan. A. Shcherbak termin etimologiyasini forscha-tojikcha **arvāna** “bir o’rkachli tuya” so’ziga bog’laydi. K. Menges esa uni pahlaviy tilidagi **arvand** yoki qadimgi eron tilidagi **arva+na** so’zlaridan kelib chiqqan deydi [ИРЛТЯ 1961, 105]. Tadqiq qilinayotgan ma’no Sayfi Saroyining “Guliston bit-turkiy” asari hamda Alisher Navoiy ijodida arabcha **nāqa** [Навоий 1983–1985, II, 486] o’zlashmasi yordamida ochib berilgan: *...Sālih nāqasīmī yāhud dajjāl ešāki* [G 1966–1971, 154a9].

Bota [Ат-тухфа 1978,1262; ҚР 1997, 31ч19; Навоий 1983–1985, I, 191] — “Tuya bolasi” termini eski turkiy til obidalarida **botuq//butuq** [ДТС 1969,115]; **botu//butu** [МК 1960, I, 142] shakllari qoʻllangan. “Nahj ul-farodis”da **büdä** shakli qayd qilingan: Payg’ambar aydi: *inän büdälaringä inräü kelmiş...* [НФ 1966–1971, 37b16]. Hozirgi zamon o’zbek adabiy tilida **bo’ta, bo’taloq** [ЎТИЛ 1981, I, 165] shakllari ishlatiladi. A. Shcherbakning taxminiga asosan **botuq-potuq** terminning qadimiy shakli bo’lib, kelib chiqishiga ko’ra mo’g’ulcha **botuğan** “tuya bolasi” so’ziga borib taqaladi [ИРЛТЯ 1961, 106–9]. E.Sevortyanning fikricha, **bota-botu** varianti **botuq** shakliga nisbatan qadimiy bo’lib, **bot-but** = “tug’moq” fe’lidan —**a/-i** ot yasovchi formanti vositasida yasalgan. **Botuq** shakli esa **bot** = fe’li bilan fe’ldan ot yasovchi — **(i)q** affiksidan hosil qilingan [ЭСС 1974, II, 200]. O’rganilayotgan ma’no “Devon”da **torum//turum** [МК 1960, I, 377] zoonimi orqali ham ochib beriladi. Ushbu terminning mo’g’ul tillaridan o’zlashganiligi haqida fikr mavjud [ИОЭАЯ 1979, 33].

XIV asr arab tilidagi risolalari, shuningdek, usmoniy turk tilida **kōšāk** [Таржумон 1980, 14–14; Ат-тухфа 1978, 27ам; Жамолид-дин Туркий 1969, 12a2; РСЛ 1893–1911, II, 1305] termini “sutdan ajratilgan bo’taloq” ma’nosida qoʻllanilgan. Zoonim hozirda o’g’uz va

qipchoq lahjalarida “bir yoshli bo’taloq” ma’nosini ifodalaydi [ЎХШЛ 1971, 149]. Ushbu termin Abu Hayyon asarida “sutdan ajratilgan bola”ga nisbatan ishlatilgan [Абу Хайён 1969, 82]. Fikrimizcha, **kōšāk** konvergensiya hodisasiga muvofiq **kič** “kichkina” sifatidan — **(ä)k** qo’shimchasi yordamida yasalgan.

Buğra [ДТС 1969, 120; МК 1960, I, 475; Абу Хайён 1969, 33; Жамолиддин Туркий 1969, 12a1; XIII 1966—1971, 63a8; ҚР 1997,198ch4; Таржумон 1980, 14–15 — “erkak tuya”] termini Alisher Navoiy asarlarida **buğra**, **buğri** shakllarida qo’llanilgan: *Ulki bolğay buğri yanliğ uluğ...* [Навоий 1983—1985, I, 343]. Hozirgi o’zbek tilida **bug’ra** [ЎТИЛ 1981, I, 119] shaklida ishlatilmoqda. “Devon”da **buğra** antroponim sifatida qoraxoniylar sulolasidan bo’lgan hukmdorga nisbatan ishlatilganligini ko’ramiz [ДТС 1969, 120]. Y. Nemet taxminiga ko’ra zoonim **buğur** “erkak tuya” + **a** ot yasovchi affiksida yasalgan [ЭСС 1978, II, 236] A. Shcherbak esa terminni mo’g’ulcha **buğura** “erkak tuya” so’zining turkiycha shakli deb hisoblaydi [ИРЛТЯ 1961, 109]. Erkak tuya ma’nosidagi **bisārāk** [Абу Хайён 1969, 31] termini “At-tuhfa” asarida **bäsärāk** [Ат-тухфа 1978, 7a50], **biysārāk** [Ат-тухфа 1978, 7a4] shakllarida qayd qilingan. Boshqa manbalarda mavjud emas. K.Menges farazicha, zoonim “semirtirmoq”, “bo’rdoqi qilmoq” ma’nosini bildiruvchi **bäsi** = fe’lidan yasalgan [ИРЛТЯ 1961, 106]. “Nahj ul-faradis”da fors-tojikcha **buxti**, Alisher Navoiy asarlarida arabcha **jamāl** [Навоий 1983–1985, I, 562] hamda fors-tojikcha **buxti** [Навоий 1983–1985, I, 341] sinonimlari ham uchraydi: *baqtī bir buxti tevā bar erdi* [НФ 1966–1971, 130a6]

“Bichilgan tuya” ma’nosini anglatuvchi **atīn** [Абу Хайён 1969, 15] qoraxoniylar davri yodgorliklari va taranchin, qirg’iz tillarida **atan** [РСЛ 1893–1911, I, 454] shaklida qo’llanilgan: *atan yūki aš bolsa, ačqa az körünür* - atanning yuki oziq-ovqat bo’lsa ham, och odamga oz ko’rinadi [МК 1960, I, 105]. O’zga obidalarida kuzatilmaydi. E. Sevortyaning fikricha, ushbu termin **-an-ğan-ağan** affiksi bilan **at** = “axta qilmoq” fe’lidan hosil qilingan [ЭСС 1974, I, 202]. A. Shcherbakning taxminicha, zoonim **at** “ot”, “axta ot” so’zidan kelib chiqqan [ИРЛТЯ 1961,104].

Tuyoqli yovvoyi hayvonlarni anglatuvchi zoonimlar

Turkiy älik [Абу Хайён 1969, 21 — “kiyik”) termini “Tarjumon”da **ilik** [Таржумон 1980, 11–6] shaklida berilgan. Älik shakli Enasoy yodgorliklari hamda Yusuf Xos Hojibning “Qutadg’u bilig” asarida “urg’ochi kiyik”, “yovvoyi echki” ma’nolarini anglatgan:

Ič yer äliki artsun — yer yuzasida urgʻochi kiyiklar koʻpaysin [ДТС 1969, 171]. Qirgʻiz, sugʻay, qora qirgʻiz tillarida **elik** [РСЛ 1893–1911, I, 815], barbin tilida **ilik** [РСЛ 1893–1911, I, 1384], oltoy, teleut, sayan, chulm, shoʻr tillarida älik [РСЛ 1893–1911, I, 815] singari fonetik shakllari isteʼmolda boʻlganligini V. Radlov lugʻatidan bilib olish mumkin. Mazkur termin boshqa manbalarda uchramasa-da, bugungi kunda turk tilida oʻzining tub maʼnosida saqlanib kelmoqda [ТПСЛ 1977, 269]. F. Lessingning aniqlashicha, **elik** etimologik jihatdan moʻgʻulcha **ili/il** — “yosh bugʻu”, “bugʻu bolasi” soʻzi bilan aloqador [ЭСС 1974, I, 265].

Alisher Navoiy asarlarida “urgʻochi kiyik” maʼnosini **qilchaqči** termini ifodalagan [Навоий 1983–1985, 52]. Eski turkiy til obidalarida *ivıq* termini “kiyik” maʼnosini kasb etgan: ol māñä ол māñä ывықавлатты [МК 1960, I, 2640]. XIV asr Xorazm manbalarida *ıvuq*, *ivıq* [XIII, 1966–1971, 83b2] shakllari qoʻllanilgan: *Bu arada bir tiši ıvuq keldi* [НФ 1966–1971, 148b12]. Jamoliddin Turkiyning “Kitob ul bulgʻat” asarida **ayvuğ**, **ayvuq** [Жамолитдин Туркий 1969, 15b30], V. Radlov lugʻatida **ayviq** [РСЛ 1893–1911, I, 63] shakllari ishlatilgan.

“Oq kiyik” maʼnosidagi **soqaq//suqaq** [XIII, 1966–1971, 52b8] ilk bor XI asr yodgorliklarida qoʻllangan: *qulan tügäl qumutti*, *arqar soqaqyumutti* — hamma qulanlar toʻlqinlanib iztirobga tushdi, togʻ echkisi, kiyiklarni yigʻdi [МК 1960, I, 21]. Bizningcha, ushbu zoonim kelib chiqishiga koʻra **soqaq** “och qizil” [МК 1960, I, 457] soʻziga borib taqaladi. XIV asrga oid turkiy manbalarda fors-tojikcha āhu [МН 1966–1971, 303b9], eski oʻzbek tilidagi obidalarda turkiycha **jayran** [Навоий 1983–1985, I, 558], arabcha ġazāl [Навоий 1983–1985, IV, 97], forsiy āhu [Навоий 1983–1985, II, 549] sinonimlari ham koʻzga tashlanadi. Biz yuqorida keltirgan har uch termin hozirgi oʻzbek adabiy tilida oʻzining asl maʼnosida qoʻllanilmoqda [ЎТИЛ 1981, I, 566; II, 648; I, 278].

Qoʻsh tuyoqli, ayri shoxli, kavsh qaytaruvchi hayvon nomini anglatuvchi **siğin** [Абу Хайён 1969, 58; Жамолитдин Туркий 1969, 15b10; РСЛ 1893–1911, IV, 617 — “bugʻu”] termini Oʻrxun-Enasoy yodnomalarida [ДТС 1969, 503], XI asr qoʻlyozmalari [МК 1960, I, 388] hamda XIV asr Xorazm manbalarida **siğun** [XIII, 1966–1971, 85b15] fonetik shaklida qayd qilingan. Uygʻur yozuvidagi koʻhna obidalarda **soğun** shakli qoʻllangan: *Soğun münüzin ügüp suvda toqıp içsär ketär* — bugʻu shoxini tuyib, suvga solib ichsa, (quturish) kasallik oʻtib ketadi [ДТС 1969, 507]. Abu Hayyon lugʻatida **sovun** [Абу Хайён 1969, 61], “Tarjumon”da esa **sagin** [Таржумон 1980,

11–7] shakllari uchraydi. Alisher Navoiy asarlarida **suyqun** fonetik shakli keltirilgan [Навоий 1983–1985, III, 120]. **Siğun** zoonim hozirgi turk adabiy tilida oʻz maʼnosida qoʻllaniladi [ТПСЛ 1977, 769]. A. Shcherbak qadimgi yodnomalardagi **siğin**, **siğun** va turkman tilidagi **suğun** soʻzlaridagi unlilarning oʻzgachaligidan qatʼi nazar, bu soʻzlarning yaqinligi shak-shubhasizdir degan fikrni aytadi [ИРЛТЯ 1961, 133–134].

Buğu [Навоий 1983–1985, I, 343; ЎТИЛ 1981, I, 156] termini ilk bor “Oʻgʻuznoma”da qayd etilgan: *bir buğu aldī, šul buğuni talnuḡ čubuqi birlā iğaçqa bağladī* — bir bugʻuni ushlab, uni tolning chubugʻi bilan daraxtga bogʻladi [ДТС 1969, 120]. A. Yoki va V. Bangning mulohazalariga koʻra turkiy **buğa** va turkiycha-moʻgʻulcha **buğu** dastlab turlanishi (modifikatsiya) jihatidan qandaydir kavsh qaytaruvchi yovvoyi hayvon (bugʻuga oid) nomini anglatgan. Keyinchalik esa boʻlinib alohida-alohida hayvon nomini ifodalagan [РЛТЯ 1990, 92]. **Buğu** va **buqa** soʻzlarining etimologik jihatdan aloqadorligini A. Shcherbak ham koʻrsatib oʻtadi [ИРЛТЯ 1961, 134].

Enasoy yodgorliklarida **kökmäk** [ДТС 1969, 313], Yusuf Xos Hojibning “Qutadgʻu bilig” asarida **kāzik** maʼnodoshlari qayd qilingan: *Sävüglini sävmāz sävmāz kāziktäg qačar* — u mehribonni sevmas, undan bugʻudek qochar [ДТС 1969, 294]. Ayni paytda, qadimgi turkiy lugʻatda **kāzik** ning “yovvoyi yirtqich hayvon” maʼnosi ham berilgan.

Yovvoyi eshak maʼnosidagi **qulan** [ДТС 1969, 465; Тафсир 1963, 118b7; Таржумон 1980, 11–8; Абу Ҳайён 1969, 55; Жамолдин Туркий 1969, 15b3; XIII 1966–1971, 14a17; Ат-тухфа 1978, 37b9; ҚР 1997, 158V20; ПСЛ 1893–1911, II, 974] dastlabki marta eski turkiy obidalarda qayd qilingan *qulan tūgāl qumuttī*... — barcha qulonlar toʻlqinlandi [МК 1961, I, 221]. Alisher Navoiy asarlari va hozirgi oʻzbek adabiy tilida [ЎТИЛ 1981, II, 616] zoonim oʻzining asl maʼnosida qoʻllanadi: *Qulan erkin samanda badpāyīn* ([Навоий 1983–1985, IV, 78]. A. Shcherbak mazkur zoonimning kelib chiqishini **qula** “sariq-kulrang”, “toʻriq” sifatiga bogʻlaydi [ИРЛТЯ 1961, 95]. Termin hosila maʼnosida Mahmud Koshgʻariy lugʻatida “belga taqiladigan qayish” [МК 1960, I, 404], XII—XIV asr uygʻur huquqiy hujjatlarida esa atoqli ot maʼnolarini kasb etgan [ДТС 1969, 465]. Qutbning “Xusrav va Shirin” asarida **qulun** [XIII 1966–1971, 14a20], Abu Hayyonning risolasida **bulnaq** [Абу Ҳайён 1969, 35], Alisher Navoiy asarlarida fors-tojikcha **gor** [Навоий 1983–1985, I, 97] sinonimlari koʻzga tashlanadi. Fikrimizcha, **bulnaq** “gavdali vahshiy hayvon” maʼnosidagi **bulan** [МК 1960, I, 391] soʻzidan —

(a)q kichraytirish affiksi yordamida yasalgan. A. Shcherbak **palan**, **bulanni** xitoycha **pau** — “bir shoxli bugʻu”, **liyen** — “narval”: **bauliye-baulan-bolan** soʻzlaridan tashkil topgan deydi [ИРЛТЯ 1961, 142].

Yovvoyi eshakning xonakilashgan turini bildiruvchi äšäk [Абу Хайён 1969, 14; Навоий 1983-1985, I, 97], 12-14] termini uygʻur yozuvidagi qadimgi yodnomalarda **ešgäk** [ДТС 1969, 185] shaklida kelgan. XI asrga oid turkiy obidalarda äškäk [МК 1960, I, 134], äšyäk [МК 1960, I, 137], äšäk kabi fonetik shakllari keltirilgan: *täväy silkinsä, äšäkkä yük čiqur* [МК 1960, II, 286]. “Tafsir”da äšäk [Тафсир 1963, 37,6], äškäk shakllari kuzatiladi: *Maryam Isani alib äškäk minüb...* [Тафсир 1963, 18b,11]. “At-tuhfa”da äčäk [Ат-тухфа 1978,45b6], äšäk [Ат-тухфа 1978, 12b4] shakllarini uchratdik. XIV asr Xorazm manbalarida äšäk [Г 1966-1971, 150b13], äškäk shakllari mavjud: äškäkni südrädilär, kemägä kirmädi [ҚР 1997,101v14]. Alisher Navoiy asarlarida **ešäk** shakli ishlatilgan: *İšqsiz ešäk, dardsiz kesäk* [Навоий 1983-1985, III, 570]. V. Radlov lugʻatida taranchin, quman tillarida **ešäk** [РСЛ 1893-1911, I, 905], teleut, shoʻr tillarida **eštäk** [РСЛ 1893-1911, I, 912], tatar tilida **išäk** [РСЛ 1893-1911, I, 1552] fonetik shakllari qoʻllanilganligi haqida maʼlumot bor. X. Pedersenning taʼkidlashicha, **ešäk** arman tilidagi **eš** “eshak” soʻzidan olingan. **-äk (-ek)** oddiy suffiks. V. Bang esa zoonimni äš “oʻrtoq” soʻzi bilan —äk-gäk kichraytirish affiksida yasalgan deydi [ЭСС 1974, I, 317].

Forscha-tojikcha **xar** [Навоий 1983-1985, III, 379; ЎТИЛ 1981, II, 316 — “eshak”] oʻzlashmasi dastavval Sayfi Saroyining “Guliston bit-turkiy” asarida uchraydi [Г 1966-1971, 9308]. Bundan tashqari, “Tarjumon”da **qulaği uzun** [Таржумон 1980, 12-14] va “Nahj ul - farodis” asarida fors-tojikcha **darazguš** terminlari ham “eshak” maʼnosini ifodalashga xizmat qilgan: *ul misri darazgušlärni jumlasini säñä bağışladim* [НФ 1966-1971, 105a17].

Yovvoyi va xonaki eshak bolasi maʼnosidagi **qoduq** [Ат-тухфа 1978, 11a8; Таржумон 1980, 12-15; РСЛ 1893—1911, II, 613] Abu Nayyon [Абу Хайён 1969, 73] va Jamoliddin Turkiyda **qotuq** [Жамолиддин Туркий 1969, 15b3] shaklida ishlatilgan. Alisher Navoiy asarlarida ushbu zoonimning konvergensiya hodisasiga uchragan **xoduk** shakli qoʻllanishda boʻlgan: *Kim küçük birlä xodukka nečä qilsañ tarbiyat...* [Навоий 1983-1985, III, 426]. Termin “kichkina”, “past”, “pakana” maʼnolarini bildiruvchi **qod** sifati bilan – **(u)q** affiksida yasalgan [ПЛТЯ 1990, 124].

Mahmud Koshgʻariyning yozishicha, qoraxoniylar saltanati

davrida eshak bilan ot o'rtasidagi hayvon **qatir** [ДТС 1969, 435] deb yuritilgan: *Qazida qalın yund aqurda qatir* — dashtda ko'plab otlar og'ilxonada esa xachir [МК 1960, I, 344]. XIV asr arab tilida bitilgan filologik risolalarda o'zining asl ma'nosini davom ettirgan [Таржумон 1980, 12–10; Абу Хайён 1969, 68; Ат-тухфа 1978, 708; Жамолиддин Туркий 1969, 20b6] "O'g'uznoma"da **qağatir** shakli ishlatilgan: *...yüklämakkä at qağatir ud azliq boldi* — yuklashga ot, xachir, ho'kizlar ozlik qildi [ДТС 1969, 405]. "Nahj ul-farodis"da **qatir** [НФ 1966–1971, 37a4], "Qissasi Rabg'uziy" asarida **qačir**, **xatir** [ҚР 1997, 208ch8], **xačir** [ҚР 1997, 130ch17] fonetik shakllari qo'llanishda bo'lgan: *Ibrāhim körüb turur erdi, qačirğa la'nat qildi* [ҚР 1997, 43ch2]. V. Radlov lug'atida tatar, tobol tillarida **qačir** [РСЛ 1893–1911, II, 338], chig'atoy tilida **xačir** [РСЛ 1893–1911, II, 340] fonetik variantlari istifoda qilinganligi qayd etilgan. G.Vamberining farazicha, **qatir**//**qačir**//**xačir qat** = "aralashtirmoq", "adashtirmoq", "qo'shmoq" fe'lidan kelib chiqqan [ИРЛТЯ 1961, 95].

Arab tilidan o'zlashgan "yovvoyi sigir" ma'nosidagi **qotas** [РСЛ 1893–1911, II, 608] Mahmud Koshg'ariy lug'atida **qotuz** shaklida qayd qilingan [МК 1960, I, 346]. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida **qotur**, **qotuz** shakllari uchraydi: *ya quzda yoruqli qalın köp qotuz* — tog'da daydib yuruvchi qo'toslar to'dasi [ДТС 1969, 474]. Shu bilan birgalikda, mazkur asarda ularning omonimlari "quturmoq", "asl bug'u" ma'nolarini anglatgan. XIV asrga oid manbalarda uchramaydi. Shunga qaramay, eski o'zbek tilidagi obidalarida **qotas** ham "yovvoyi sigir", ham "ot yoli va dumiga taqiladigan ziynat" ma'nolarini bildirgan [Навоий 1983–1985, IV, 92] "At-tuhfa"da **siyın** [Ат-тухфа 1978, 707], **siğin** [Ат-тухфа 1978, 7a13], "Tarjumon"da **sağir käyik** [Таржумон 1980, 11–7] ma'nodoshlari qo'llangan.

Su sağiri [Таржумон 1980, 11–20 — qutosning bir turi, buyvol] zoonim dastlab eski turkiy yodgorliklarda **suv siğiri** tarzida uchraydi [МК 1960, I, 344] "At-tuhfa"da **su siğir**, **su siyir**, **qara siğir**, **qara siyir** [Ат-тухфа 1978, 11a7] terminlari "buyvol" ma'nosini kasb etgan. Tahlil qilinayotgan ma'no Jamoliddin Turkiyning "Kitob bulg'at" asarida **su siğiri**, **gamus** [Жамолиддин Туркий 1969, 12a7] zoonimlari orqali ochib berilgan. "Buyvol" ma'nosidagi **su siğiri** termin birikmasi bugungi kunga kelib hozirgi zamon turk adabiy tilida saqlanib qolgan [ТПСЛ 1977, 795]. **Gamus** forsiy **gāvmiś** "yovvoyi sigir", "sigir" so'zining qipchoqcha fonetik shaklidir.

"Fil" ma'nosidagi turkiycha **yağan** [XIII 1966–1971, 13a1; ҚР 1997, 63v16] termini uyg'ur yozuvidagi ko'hna manbalarda **yaņa**

shaklida ifodalangan: *menizi antağ bolur yaņa qoğuş teg* — uning tashqi koʻrinishi filning terisiga oʻxshash [ДТС 1969, 233]. Mahmud Koshgʻariy “Devon”ida **yağan** [МК 1963, III, 36], **yañan** shakllari koʻzga tashlanadi: *yañanlar čarlaşdı* — fillar jar solishdi [МК 1963, III, 310]. Chigʻatoy tilida **yağan** [РСЛ 1893–1911, III, 39], **yığan** [РСЛ 1893–1911, III, 505], uygʻur tilida **yañ** [РСЛ 1893–1911, III, 58] kabi fonetik shakllari isteʼmolda boʻlgan. Oʻzga obidalarda qayd etilmaydi. **Yağanning** mavjud barcha fonetik turlarini chogʻishtirish, uning dastlabki koʻrinishi, yaʼni **dağan** shaklini tiklash imkonini beradi. Ammo mazkur terminning aslida turkiy tillar leksik fondiga mansubligi yoki moʻgʻul tillaridan oʻzlashganligi haqida muayyan fikr mavjud emas [ИРЛТЯ 1961, 140]. G. Ramstedt moʻgʻulcha **zağan**, **ziğan** va chigʻatoy tilidagi **yağan** zoonimini oltoycha **yañ** “katta”, “yirik, kuchli” sifatiga bogʻlaydi [ОСЛАЯ 1972, 134]. Turfon matnlarida “fil” maʼnosini sanskritcha **matana** termini anglatgan [ДТС 1969, 338]. Arab tilidan oʻzlashgan **fil** [РСЛ 1893–1911, IV, 1942] atamasi dastavval Ahmad Yugnakiyning “Hibot ul-haqoyiq” asarida qayd qilingan [ДТС 1969, 194]. XIV asr Xorazm yodnomalarida, shuningdek, Alisher Navoiy asarlari leksikasida **fil**, **pil** [Навоий 1983–1985, III, 344] fonetik shakllarida uchraydi: *nečä kim fil haybatli bolursa...* [G 1966–1971, 101b2]; *arslanlar, barslar, pillar yatmiş* [ҚР 1997, 209v8]. A. Shcherbakning yozishicha, **pil** qadimgi eron tillaridan oʻzlashgan; (qiyoslang: soʻgʻdcha **pub**). Shunday boʻlsa, ham, aslida uning eron tillari leksik qatlamiga mansublik ehtimoli kam. Shuning uchun uni sanskritcha **pilu** va assiriycha **piru** soʻzlariga qiyoslash oʻz isbotini topgan [ИРЛТЯ 1961, 139–140].

Mayda shoxli hayvonlar nomini bildiruvchi terminlar

Barcha turkiy xalqlar uchun mayda shoxli hayvonlar qadimgi hayvon turlaridan biri hisoblanadi. Ushbu mavzuiy guruhga oid sovliq, toʻqli, shishak, qoʻchqor, qoʻzilarining umumiy nomini ifodalovchi **qoy** [ДТС 1969, 453; Жамолиддин Туркий 1969, 12a9] termini “Oltun yorugʻ” yodnomasida **qoyin** shaklida kelgan: *ul bitig içintä ud qoyin tonuz...* — u kitob ichinda sigir, qoʻy, toʻngʻiz [ДТС 1969, 453]. Qoraxoniylar davri yodgorliklarida **qoy**, argʻucha **qon** [МК 1963, III, 154] fonetik shakllari ishlatilgan: *tevā münüp qoy ara yaşmas* — tuya minib, qoʻylar orasiga yashirilib boʻlmas [МК 1963, III, 155]. “Tafsir”da, XIV asrga doir arabcha risolalarda **qoy** [Тафсир 1963, 39b1; Ат-тухфа 1978, 10b3; Абу Хайён 1969, 58] hamda **qoyun** [Ат-тухфа 1978, 10b3; Абу Хайён 1969, 76; Таржумон 1980, 11–23] shakllarida qoʻllanishda boʻlgan: ...*kim*

töşär qoyun ayaqına [Жамолиддин Туркий 1969, 63,4]. XIV asr Xorazm yodgorliklarida tubandagi fonetik shakllari keltirilgan: a) **qoy** [XIII 1966–1971, 51b13; b] **qoyin**: ...*bir saġliq qoyuni bar erdi* [НФ 1966–1971, 127a12; v] **qoyun**: ...*bu börü qoyunğa qoyarmu hiç yol* [XIII 1966–1971, 117a3]. V. Radlov lugʻatida oltoy, teleut, qirgʻiz, kuman, qrim tillarida **qoy** [РСЛ 1893–1911, II, 499], krim, usmoniy turk tillarida **qoyun** [РСЛ 1893–1911, II, 528] shakllari istifoda etilganligi koʻrsatib oʻtilgan. Ushbu zoonim hosila maʼnosida astroponim sifatida Kultegin yodgorligi va “Devon”da oʻn ikki muchal yillaridan sakkizinchisi — qoʻy yilini bildirgan [ДТС 1969, 453; МК 1960, I, 183]. Zoonimning **qonun (qon)** umumoltoy shakli qadimiy hisoblanadi. —**un** morfologik element boʻlib, qachonlardir kichraytirish maʼnosini ifodalagan [ИРЛТЯ 1961, 110]. Ayni paytda, A. Shcherbakning faraziga koʻra, **qondagi n** undoshi umumturkiy yning taraqqiyoti natijasidir.

Sogʻin qoʻy maʼnosidagi **saġlaq** [Жамолиддин Туркий 1969, 12a7] termini XI asr qoʻlyozmalari, XII—XIV asr uygʻur huquqiy hujjatlari va XIV asr Xorazm manbalarida **saġliq** [МК 1963, III, 113; НФ 1966–1971, 148b15; ҚР 1997, 13V10] shaklida keltirilgan: ... *iki saġliq qoyun turġunta ölüp bardı* — ikki sovliq qoʻy oʻlib qaytdi [ДТС 1969, 481]. “Tarjumon”da **saġliq, samġali** [Таржумон 1980, 15–10], “At-tuhfa”da **savluq** [Ат-тухфа 1978, 36a1], “Kitob ul-idrok” risolasida **saġliq** [Абу Ҳайён 1969, 59], **saġmal** kabi fonetik shakllari koʻzga tashlanadi. Radlov lugʻatida qirgʻiz tilida **sauluq** [РСЛ 1893–1911, IV, 237], chigʻatoy tilida **saġliq** [РСЛ 1893–1911, IV, 279] shakllari qoʻllanilganligi qayd etilgan. Mazkur zoonim **saġ**= “sogʻmoq” feʼli bilan ot yasovchi **-liq (lik, liġ, lig)** affiksida yasalgan [РСЛ 1893–1911, IV, 278].

Turkiycha **qozı** [ДТС 1969, 462; МК 1960, I, 215; Тафсир 1963, 1468; НФ 1966–1971, 177b17; XIII 1966–1971, 2b18; ҚР 1997, 66v4; Абу Ҳайён 1969, 71; Жамолиддин Туркий 1969, 12a9 — “qoʻy bolasi”) zoonimi “Tarjumon” obidasida **qozu** [Таржумон 1980, 15–2] tarzida kuzatiladi. Alisher Navoiy asarlarida **qozı** shaklini uchratdik: *Börini qozı bilä qılğan semiz...* [Навоий 1983–1985, IV, 86]. Quman, teleut, oltoy tillarida **qozı**, qirgʻiz, krim, usmoniy turk tillarida **qozu** [РСЛ 1893–1911, II, 630; 631], taranchin tilida **qoza** [РСЛ 1893–1911, II, 629] fonetik shakllari qoʻllanishda boʻlgan. Yusuf Xos Hojibning “Qutadgʻu bilig” asarida termin “aziz, sevimli” hosila maʼnosida ishlatilgan [ДТС 1969, 462]. Mazkur zoonimning omonimi esa astroponim sifatida hamal burjini anglatgan: *Qozı yazqı yulduz* — qoʻzi bahorgi yulduz [ДТС 1969, 462]. K. Sharipovanning

taʼkidlashicha, qozы “kichkina”, “past” maʼnolarini bildiruvchi **qod-qoz//köd** sifatidan ot yasovchi **-ï-i-u** affiksi orqali hosil qilingan [ПЛТЯ 1990, 124].

Qoraxoniylar davri yodnomalarida [МК 1960, I, 393] hamda Abu Hayyonda “koʻzi” maʼnosida **körpā** [Абу Хайён 1969, 81] termini ham ishlatilgan. K. Sharipova turkiy **körpā** zoonimi slavyan tillaridagi **kürpek** (donsk) - “qoʻzi”, **sürpek** (qiyos, ukr. dial) — “qoʻzi” soʻzlari bilan bevosita aloqador degan fikrni aytadi [ПЛТЯ 1990, 130]. “Devon” [МК 1960, I, 415] va “Qissasi Rabgʻuziy” asarida **baqlan qozī** termini “yosh va semiz qoʻzi” maʼnosini ifodalagan: *turna ün tartib ötärdä säkräšür baqlan qozī* [ҚР 1997, 68V3]. Qutbning “Xusrav va Shirin” asarida **baqlan** [XIII 1966–1971, 42b18] tarzida qoʻllanilgan. K. Sharipovaning taxminicha, **baqlan baq**= “boqmoq”, “ovqat bermoq” feʼlidan yasalgan [ПЛТЯ 1990, 126].

“Bir yoshli qoʻy” maʼnosini ifodalovchi **toqli** [Жамолиддин Туркий 1969, 12a9; Таржумон 1980, 15–2] zoonimi ilk bor Mahmud Koshgʻariy lugʻatida uchraydi [МК 1960, I, 405]. Chigʻatoy tilida **toqli** [ПСЛ 1893–1911, III, 1168] shakli qoʻllanilgan. Mazkur zoonim bizgacha **toqli** [ЎТИЛ 1981, II, 258] holida yetib kelgan. Boshqa manbalarda uchramaydi. Ushbu derivat **toğ**= “tugʻmoq” feʼlidan yasalgan [ИРЛТЯ 1961, 114].

“Ikki yoshli qoʻy” maʼnosini anglatuvchi **šišāk** [Абу Хайён 1969, 55; Ат-тухфа 1978, 12b2; Жамолиддин Туркий 1969, 12a8; Таржумон 1980, 12–2; ПСЛ 1893–1911, IV, 1083] termini Qutbning “Xusrav Shirin” asarida oʻzining tub maʼnosida qoʻllangan: **šišāk** bolğunča ne tañ bōri qopsa [XIII 1966–1971, 42b18]. “Devon” da **tišāk** [МК 1960, I, 368] shaklida qayd etilgan. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida **shishak** [ЎТИЛ 1981, II, 419] fonetik shakli qoʻllaniladi. Termin **šiš**= “shishmoq”, “semirmoq” feʼlidan **-āk** affiksi vositasida hosil qilingan [ПСЛ 1893–1911, IV, 1084]. XIV asr arab tilida yaratilgan “Tarjumon” risolasida “toʻrt yashar qoʻy” maʼnosini ök [Таржумон 1980, 15–3] termini anglatgan. XI asrga oid turkiy obidalarda terminning maʼno doirasi kengroq boʻlib toʻrt yoshdan oshgan hayvonga, xususan, otga nisbatan qoʻllangan: ök at [ДТС, 382]. “Tarjumon” asarida toʻrt yoshdan yuqori qoʻylarga ökä [Таржумон 1980, 15–4] shakli ishlatilgan. D. Bozorova, K. Sharipovaning yozishicha, ökä dagi **-ä** qoʻshimchasi kichraytirish affiksi hisoblanadi [ПЛТЯ 1990, 129–130]. “Devon” da “toʻrt yashar qoʻy” maʼnosida **irk** [МК 1960, I, 78], **man yašliğ qoy** [МК 1963, III, 172] zoonimlari istifoda etiladi. K. Sharipovaning fikricha, **irk** termini är (ar/ir/er) — “erkak, er” soʻziga aloqador [ПЛТЯ 1990, 122]. **Man yašliğ qoy** termin-birikmasi

tarkibida kelgan **man** soʻzi hozirda qipchoq lahjasida “uch yoshli qoʻy” maʼnosini ifodalashga xizmat qiladi [ЎХШЛ 1971, 176].

Uygʻur yozuvidagi koʻhna yodgorliklarda **qoʻchuqar** termini “erkak qoʻy”, yaʼni “qoʻchqor” maʼnosini kasb etgan [ДТС 1969, 451]. “Devon”da oʻgʻuzcha **qoʻč** [МК 1960, I, 311] hamda **qoʻčiḡar**// **qoʻčqar** fonetik shakllari qayd qilingan: *iki qoʻčḡar baši bir ašičta pišmaz* — ikki qoʻchqorning boshi bir qozonda qaynamaydi [МК 1963, III, 382] XII — XIV asr uygʻur yozuvidagi huquqiy hujjatlarda **qoʻčqar** shakli qoʻllangan [ДТС 1969, 454]. XIV asrga oid arabiy-turkiy manbalarda ushbu terminning quyidagi shakllarini kuzatdik: a) **qoʻčqar** [Ат-тухфа 1978, 30a13; Абу Хайён 1969, 69; Таржумон 1980, 14–23; Жамолиддин Туркий 1969, 12a8; G 1966–1971, 167b9; ҚР 1997, 13v10]: *bir qoʻčqar uluḡ moynuzluḡ...* [НФ 1966–1971, 169a3]; b) **qoʻč** [Таржумон 1980, 15–1; Абу Хайён 1969, 69; Жамолиддин Туркий 1969, 12a8]: *Jabrāil kōrdi bir qoʻč alib kelūr* [ҚР 1997, 37v15]. Qrim, usmoniy turk tillarida **qoʻč** [РСЛ 1893–1911, II, 615], karaim, usmoniy turk tillarida **qoʻčqar** [РСЛ 1893–1911, II, 617], qirgʻiz, taranchin tillarida **qoʻšqar** [РСЛ 1893–1911, II, 643] fonetik shakllari ishlatilganligini Radlov lugʻatidan bilib olish mumkin. Mahmud Koshgʻariyning yozishicha, **qoʻčiḡar** termini qadimiy boʻlib, oʻgʻuzcha **qoʻč** uning qisqargan shaklidir [МК 1963, III, 32]. K. Sharipovaning taʼkidlashicha, **qon**, **qoḡ**, **qoy**, **qoyun**// **goon**, **qoʻč**, **qoʻčqar** kelib chiqishi jihatidan bir-biriga bogʻliq soʻzlar boʻlib, turkiy tillardagi turli davrlarda roʻy bergan konvergensiya $\eta > n$, $\eta > j$, $j > č$ jarayoniga asosan nomlarning **qon**, **qoḡ** > **qoy**, **qoy** > **qoʻč** variantlari hosil boʻlgan [ПЛЯ 1990, 20].

“Togʻ qoʻchqori” maʼnosidagi **ayraq** [Таржумон 1980, 11–3] zoonimi qoraxoniylar davrida yaratilgan yodnomalarda **azḡīraq** tarzida qoʻllangan. Shu bilan birgalikda, “Devon”da mazkur terminning daryo maʼnosi koʻrsatib oʻtilgan: **Azḡīraq suvi** [ДТС, 14]. Oʻzga obidalar tilida qayd etilmaydi. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida **alqar** [ЎТИЛ 1981, 43] maʼnodoshi uchraydi. K. Sharipovaning fikricha, **ayraq** koʻrinishi jihatidan **ayḡīraq** ning qisqargan shaklidir. **Ayḡīraq** (-**azḡīraq**) oʻz navbatida **ayḡir**ning kichraytirish shakli boʻlib, A. Shcherbak uni kelib chiqishiga koʻra, ot turini anglatuvchi **arḡamaq** derivatiga bogʻlaydi. Bu termin esa ayni paytda **arḡali** — “kiyik” soʻzi bilan yaqin. Zikr etilgan terminlar kelib chiqishi nuqtai nazaridan “qoʻshmoq”, “chatishtirmoq” maʼnosidagi **arḡ**= morfemasiga borib taqaladi [ПЛЯ 1990, 111–112]. Fikrimizcha, **ayraq** “uygʻonmoq” (shahvoniy), “qochirmoq” (hayvonlarga xos) maʼnosini ifodalovchi **ay**= [ЭСС 1974, I, 108] feʼlidan yasalgan.

Qadimgi turkiycha äčkü [ДТС 1969, 162; ҚР 1997, 228vb] termini Mahmud Koshgʻariy “Devon”ida äčkü hamda oʻgʻuzcha **käči** shakllarida qoʻllangan: äčkü äti yel bolur — echki goʻshti el boʻladi [MK 1960, I, 120]. “At-tuhfa”da **iški** [Ат-тухфа 1978, 33a10], **käši**, **käči** [Ат-тухфа 1978, 13bm] shakllari ishlatilgan. “Tarjumon”da äčki, kiči [Таржумон 1980, 15–7], Jamoliddin Turkiyda **käči** [Жамоллидин Туркий 1969, 12a9], Abu Hayyon asarida äčki [Абу Хайён 1969, 9], **käči** [Абу Хайён 1969, 79] kabi fonetik shakllari uchraydi. Alisher Navoiy asarlarida öčkü [Навоий 1983–1985, III, 619] shakli kuzatiladi. Oltoy, teleut tillarida äčkä [РСЛ 1893–1911, I, 864], krim, chigʻatoy tillarida äčki [РСЛ 1893–1911, I, 865], qirgʻiz tilida **eški** [РСЛ 1893–1911, I, 911], taranchin, shoʻr tillarida öškä [РСЛ 1893–1911, I, 1307] shakllari ishlatilgan. **Käči** varianti bugungi kunga kelib turk adabiy tilida [ТПСЛ 1977, 529], Urganch, Xiva, Xazorasp shevalarida esa uning **gečči** fonetik shakli saqlanib qolgan [ЎХШЛ 1971, 66]. Äčki va **käči** soʻzlarning tovush tarkibi shunchalik yaqinki, hatto umumiy oʻzakka olib borib taqash va ulardan biri, ehtimol ikkinchisini, birinchi soʻzdagi alohida (ayrim) tovush va boʻgʻinning metateza hodisasi natijasi deb hisoblash mumkin [ИРЛТЯ 1961, 117]. Ularning qay yoʻsinda farqlanishi haqida shuni aytish mumkinki, deydi K. Sharipova, äčki qarluq-qipchoq tillarida keng tarqalgan, **käči** esa oʻgʻuz tillari uchun xarakterli [ПЛТЯ 1990, 134]. Tadqiqotchi bu taʼkidni ilgari surishda, albatta, Mahmud Koshgʻariyning fikr — mulohazasini hisobga olgan. E. Sevortyan echki nomlari bilan haydash va chiqarish undovlari oʻrtasida muayyan aloqalar borligini, quyidagi misollar asosida isbotlashga harakat qilgan: *či či či, čik! čik!, keč (tat); geči! geči! (turkm); käči! käči! (chuv); kets! kets! (gag)* [ПЛТЯ 1990, 134].

Yusuf Xos Hojibning “Qutadgʻu bilig” asarida imğa termini “echki”, **yimğa** [ДТС 1969, 262] shakli esa “urgʻochi yovvoyi togʻ echkisi” maʼnolarini anglatgan: *Qayada yoruqli bu imğa tākā* - qoyada yuruvchi echki va takalar [ДТС 1969, 218]. A. Shcherbak **yimğa** < umumturkiycha **dīmğa** “echki”ni olt. **juŋma**, čuŋma “urgʻochi yovvoyi togʻ echkisi” soʻzlariga taqaydi [ИРЛТЯ 1961, 118].

“Uloq” maʼnosini anglatuvchi **oğlaq** [Жамоллидин Туркий 1969, 12a10; НФ 1966–1971, 15a11; XIII 1966–1971, 78b20; ҚР 1997, 66v5] termini ilk bor qoraxoniylar davri yodnomalarida qayd qilingan: *oğlaq yiliksiz, oğlan biligsiz* — echki bolasida ilik yoʻq, yosh bolada esa bilim [MK 1960, I, 141]. “Tarjumon”da **oğalaq** [Таржумон 1980, 15–9], Abu Hayyonda **oğlaq** [Абу Хайён 1969, 16], **yovlaq** [Абу Хайён 1969, 99], “At-tuhfa” asarida **oğlaq** [Ат-тухфа 1978, 19a4],

avlaq [Ат-тухфа 1978, 19a3] shakllari ko'zga tashlanadi. Eski o'zbek tili obidalarida **oğlağ** shakli ishlatilgan: *Ki andin yaxširaq, oğlağliğ öçkü* [Навоий 1983–1985, III, 621]. V. Radlov lug'atida taranchin, chig'atoy tillarida **oğulağ** [РСЛ 1893–1911, I, 1015], qirg'iz tilida ilaq [РСЛ 1893–1911, I, 1374], usmoniy tilida **olaq** [РСЛ 1893–1911, I, 1081] fonetik shakllari iste'molda bo'lganligi qayd etilgan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida **uloq** [ЎТИЛ 1981, II, 272] shakli qo'llanib kelinmoqda. **Oğlaq** fonetik varianti Parkent, Soyliq shevalarida, uning **oğlan** shakli esa Buxoro shevasida qo'llanilmoqda [ЎХШЛ 1971, 271]. **Oğlaq** zoonimi astroponim sifatida Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida "tog' echkisi" burjini ham anglatgan [ДТС 1969, 369]. E. Sevortyanning ta'kidlashicha, ushbu terminning tub o'zagi oğa "tug'moq" fe'li bo'lib, unga —**ul** qo'shimchasi qo'shilib **oğul** derivati yasalgan. Unga esa —**(a)q** kichraytirish affiksini qo'shish orqali **oğulaq>oğlaq** hosil qilingan [ЭСС 1974, 411].

"Bir yoshli uloq"ni anglatuvchi čibič [Таржумон 1980, 15–10] termini XI asrga oid turkiy manbalarda čäbiš//čäpiš [МК 1960, I, 349], Abu Hayyonning "Kitob ul-idrok" asarida čäpiš [Абү Хайён 1969, 41] shakllarida qo'llangan, o'tgan asrlarda qirg'iz tilida šibiš [РСЛ 1893–1911, IV, 1063] shakli qo'llanishda bo'lgan. Termin hozirgi vaqtda Baxmal, Jo'sh shevalarida čibič, Sayram, Tulkibosh, Chimkent shevalarida čibiš fonetik shakllarda ishlatiladi [ЎХШЛ 1971, 360]. Terminning hind-yevropa tillaridan o'zlashgan bo'lishi mumkinligi haqida taxmin mavjud. Qiyoslang: fors-tojikcha čäpiš lotincha **kapec**, keltcha **kapeco-s** [ИРЛТЯ 1961, 120]. P.Safarovning farazicha, termin eron tillaridan o'zlashgan [Сафаров, 1992, 13b].

Turkiycha **tākā** [ДТС 1969, 550; Ат-тухфа 1978, 8a13; Жамолиддин Туркий 1969, 2a10; Таржумон 1980, 12a10] zoonimi dastlab qoraxoniylar saltanati davrida bitilgan obidalarda qo'llangan: *Qayada yoruğli bu imğa tākā* — qoyalar osha yuruvchi echki, takalar [ДТС 1969, 218]. "Devon"da mazkur zoonimning "erkak kiyik" ma'nosi ham berilgan [МК 1963, III, 248]. Abu Hayyonda **tākā** [Абү Хайён 1969, 117], **dākā** [Абү Хайён 1969, 49] shakllari mavjud. Alisher Navoiy asarlarida **tākā** shakllari ifodalangan. Radlov lug'atida usmoniy turk, ozarboyjon, qrim, teleut tillarida **tākā** [РСЛ 1893–1911, III, 1017] fonetik shakllari ishlatilganligi ko'rsatib o'tilgan. K. Sharipova zoonimni mo'g'ulcha **tex** "taka" (yovvoyi) so'ziga muqoyasa qiladi [ПЛТЯ 1990, 123]. Bir qancha turkiy tillarda deb yozadi A. Shcherbak **tākā** termini ham xonaki, ham yovvoyi takani anglatgan, qiyoslang: oltoycha **tākā**, tuvacha, **tā** [ИРЛТЯ 1961, 119].

"Bichilgan taka" ma'nosidagi ärkäč [Абү Хайён 1969, 11]

termini, dastavval, Mahmud Koshgʻariy “Devon”ida koʻramiz: *ärkäč äti äm bolur* — serka goʻshti davo boʻlur [MK 1960, I, 120]. Jamoliddin Turkiyning “Kitob ul-bulgʻat” asarida **irkäč** [Жамолитдин Туркий 1969, 12a10] shaklini kuzatimiz. XIV asrga oid turkiy manbalar hamda eski oʻzbek tili obidalarida bu termin koʻzga tashlanmaydi. Shunga qaramay, Radlovning yozishicha, *chigʻatoy* tilida *ärkäč* [РСЛ 1893–1911, I, 780], *chigʻatoy*, usmoniy turk tillarida **irkäč** [РСЛ 1893–1911, I, 1465] shakllari, teleut tilida esa **särkä** [РСЛ 1893–1911, IV, 465] maʼnodoshi ishlatilgan. Hozirda oʻzbek tilining lugʻat tarkibida **serka** [ЎТИЛ 1981, II, 39] maʼnodoshi qoʻllaniladi. *Ärkäč* ning hozirgi kunda ham faol qoʻllanishini turk adabiy tilida kuzatish mumkin [ТПСЛ 1977, 276]. Termin “yengillashmoq”, “zaiflashmoq” maʼnolarini bildiruvchi *ärik*= feʼl oʻzagidan yasalgan [ИПЛЯ 1961, 118]. A. Shcherbak faraziga koʻra, *ärkäč* bilan **särkä** bir oʻzakdan paydo boʻlgan. Qiyoslang: qadimgi turkiycha *äš*= “yechmoq”, “boʻshatmoq” va **säš**= “yechmoq”, “ochmoq” [ИПЛЯ 1961, 118].

Umuman tuyoqli hayvonlarning jamini ifodalovchi **sürü** [Абы Хайён 1969, 52; Таржумон 1980, 15–4] termini ilk marta moniy yozuvidagi qadimgi turkiy manbalarda **sürüg** shaklida kelgan: *sürüg alqanur... yoq qilir* — suruv oʻtlaydi, payhon qiladi [ДТС 1969, 518]. “Devonu lugʻotit turk” [MK 1960, I, 370] va “Nahj ul-farodis” [НФ 1966–1971, 66a3] asarlarida **sürük** varianti uchraydi. Alisher Navoiy asarlari leksikasida **sürük** odamlar toʻdasiga nisbatan ishlatilgan: *...yaxši qildi bir divānai rasvāna zabt* [Навоий 1983–1985, III, 130]. Termin, bizningcha, “haydamoq”, “surmoq”, “quvmoq” maʼnolarini anglatgan **sür**= [ДТС 1969, 517] feʼlidan hosil boʻlgan. Tadqiq qilinayotgan maʼnoni Oʻrxun-Enasoy yodgorliklarida [ДТС 1969, 623], shuningdek, XI asr obidalarilarida *ügür//ögür* termini ifodalangan: *azğir, qisir kišnadi*, *ögür alib ökräšür* — aygʻir, baytallar kishnadi, toʻda boʻlib shodlanishmoqda [MK 1960, I, 238]. E. Sevortyaning koʻrsatishicha, *ügür//ögür* “toʻdalamoq”, “toʻda-toʻda kelib yigʻmoq” maʼnosidagi *üg*= feʼli bilan ot yasovchi **-(ur)** affiksidan yasalgan [ЭСС 1974, I, 621].

Yirik shoxli hayvonlarni ifodalovchi zoonimlar

Qadimgi turkiy yodgorliklar [ДТС 1969, 211] hamda XI asrga doir turkiy manbalarda uy hayvonlaridan biri **inäk** deb nomlangan: *ürün inäk bozağulači bolmiş* — ola sigir tugʻadigan boʻldi [MK 1960, I, 135]. Mahmud Koshgʻariy ushbu termin oʻgʻuzlarda “urgʻochi toshbaqa” maʼnosini ham anglatganligini uqtirib oʻtgan. XIV asrga oid arabcha risolalar hamda XIV asr Xorazm yodnomalarida **inäk**

shaklini ko'ramiz: *bir qul satğ'in bir inäk satğ'in aldım* [НФ 1966–1971, 147a15; Ат-тухфа 1978, 7a6; Таржумон 1980, 14–19; Абу Хайён 1969, 24; Жамолиддин Туркий 1969, 12a5; XIII 1966–1971, 105a21; ҚР 1997, 48ч17]. Radlov lug'atida berilgan ma'lumotlarga qaraganda mazkur zoonim qora qirg'iz, teleut, tobol, taranchin, usmonli turk tillarida o'zining asl ma'nosida qo'llanishda bo'lgan [РСЛ 1966–1971, I, 1443]. **Inäk** bugungi kunda o'zbek tilining ba'zi (Qashqadaryo, Buxoro, Samarqand, Surxondaryo) shevalarida istifoda etilmoqda [ЎХШЛ 1971, 116]. A. Shcherbakning fikricha, termin kelib chiqishi jihatidan **inän** “urg'ochi tuya”, **inäk** “urg'ochi it”, **änäk** “urg'ochi” so'zlari bilan bir xil. **Inä**, **änä** — “ona” so'zi esa ular uchun asos bo'lib xizmat qiladi [ИРЛТЯ 1961, 97]. E. Sevortyanning ta'kidlashicha, **inäk**//**inäk in-en** = “tug'moq”, “qochirmoq” fe'lidan -(ä) **k** yoki **gäk** affiksi vositasida yasalgan [ЭСС 1974, I, 359]. Bizning olib borgan izlanishlarimiz, E. Sevortyan fikrining to'g'ri (asosli) ekanligini tasdiqlaydi.

Ud [ДТС 1969, 605 — “sigir”] termini dastlab Turfon matnlarida qo'llanilgan: *ud küntä ud satğ'in alsar yaramaz* — sigir kunida sigir olish yaxshilik keltirmaydi [ДТС 1969, 605]. Mahmud Koshg'ariy lug'atida chigilcha **ud** [МК 1960, I, 80] va **uz** shakllari ko'zga tashlanadi: *uz möñrädi* [МК 1963, III, 411]. “Qissasi Rabg'uziy” asarida **ud** [ҚР 1997, 51ch11] va uning **uy**, **uz** [ҚР 1997, 2v8] fonetik shakllarini kuzatdik: *buğday teriyürdä uyni bir urdi* [ҚР 1997, 13v14]. **D-z-y**ning XIV asrda mavjudligi, bu jarayonning nihoyasiga yetmaganligidan dalolat beradi. Alisher Navoiy asarlarida **uy** [Навоий 1983–1985, III, 281] shaklini uchratamiz. Ushbu zoonim oltoy, tobol, taranchin, chig'atoy tillarida ham “sigir” ma'nosida ishlatilgan [РСЛ 1893–1911, I, 1593]. **Ud**//**uy** termini Turfon matnlarida, “Devon” hamda “Qissasi Rabg'uziy”da astroponim sifatida o'n ikki turkiy muchal yillaridan ikkinchisi, sigir yilini va savr burjini ifodalash uchun qo'llanilgan. “Qudatg'u bilig”da ko'chma ma'noda insonlarga nisbatan ham ishlatilganligi qayd etilgan [ДТС 1969, 665]. “Devon”da “sigir” ma'nosida yana bir so'z — **siğir** zoonimi ko'ramiz: *siğir buqa möñräšür* — sigir, buqalar mo'ngrashdi [МК 1960, I, 344]. Ayni paytda, Mahmud Koshg'ariy ushbu terminning “shohlar ovi” ma'nosini ham ko'rsatib o'tgan. XIV asr arab risolalarida **siğir** [Абу Хайён 1969, 60; Ат-тухфа 1978, 7a6; Жамолиддин Туркий 1969, 12a4], XIV asr Xorazm obidalarida **sağir** [XIII 1966–1971, 59b19], **siğir** shakllari ifodalangan: *taqī qoylar siğirlar tevälär qurban qıldılar* [НФ 1966–1971, 21b8]. Radlov lug'atida qozoq tilida **sıyr** [РСЛ 1893–1911, IV, 63], usmoniy turk tilida **siğir** [РСЛ 1893–1911,

IV, 618], chigʻatoy tilida **sigir** [ПСЛ 1893–1911, IV, 680] fonetik shakllari istifoda etilganligi taʼkidlangan. **Sigir** termini Jaloliddin Turkiyning “Kitob bulgʻat” asarida “buqa”, “hoʻkiz” maʼnolarini ham bildirgan. G. Vamberning fikriga koʻra, **sigir sağ** = “sogʻmoq” feʼlidan yasalgan [ИРЛТЯ 1961, 97]. “Tarjumon” obidasida **sağir** [Таржумон 1980, 14–18] “umuman qoramol” (hoʻkiz, buqa, sigir) maʼnosini anglatgan. Soʻnggi zikr qilingan maʼno Turfon matnlari va “Qissasi Rabgʻuziy”da, shuningdek, Qutbning “Xusrav va Shirin” [XIII 1966–1971, 59b19] asarida **yilqī qara** birikmasi orqali ochib berilgan: āv içindā yilqī qara ed tavar ükliyür — uy ichida qoramol va mol-mulklarni koʻpaytirmoq [ДТС 1969, 267; ҚР 1997, 1v3]. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida **qoramol** [ЎТИЛ 1981, II, 60] maʼnodoshi qoʻllaniladi. Alisher Navoiy asarlarida tekshirilayotgan maʼno forsiy čarranda oʻzlashmasi yordamida ifoda qilingan: Āsuda čarrandayu parranda [Навоий 1983–1985, III, 452].

“Buzoq” maʼnosidagi, **buzagū** [МК 1960, I, 417; Таржумон 1980, 14–20; Жамолiddин Туркий 1969, 12a6; НФ 1966–1971, 171b12; ҚР 1997, 119v6] dastavval Oʻrxun-Enasoy yodgorliklarida uchraydi: ürünj äsrä ärkäk buzağū kelürmiş — ola-bula erkak buzoqcha olib keldi [ДТС 1969, 130]. Ushbu arxaik shaklning keyingi davrda qoʻllanishda boʻlganligini “Tafsir”da koʻramiz: čiqardi anlarğa bir bozağū [Тафсир 1963, 14b8]. Abu Hayyonning “Kitob ul-idrok” asarida **buzagū**, **buzavu** [Абу Хайён 1969, 31] shakllari qayd etilgan. Ayni paytda, risolada har ikki terminning “bugʻu bolasi” maʼnosi ham koʻzga tashlanadi. Jamoliddin Turkiyda zoonim **bizavu** [Жамолiddин Туркий 1969, 15b4] fonetik shaklida keladi. “Oʻgʻuznoma”da **buzag** shakli qoʻllanilgan: *ud buzaqlari kop* — sigir, buzoqlari koʻp [ДТС 1969, 130]. V. Radlov lugʻatida quman, tobol, qirgʻiz tillarida **buzau** [ПСЛ 1893–1911, IV, 18b67], usmonli turk tilida **buzagi** chigʻatoy tilida **buzagū** [ПСЛ 1893–1911, IV, 18b68] singari fonetik shakllari ishlatilganligi haqida maʼlumot bor. **Buzagū** shakli hozir turk tilida saqlanib qolgan [ТПСЛ 1977, 137]. A. Shcherbak termin etimologiyasini “qora”, “toʻq”, “kulrang” maʼnolarini bildiruvchi **buz**, **bur** oʻzaklari va ularning moʻgʻulcha **bur**, **bor** variantlari bilan bogʻlaydi [ИРЛТЯ 1961, 100]. E. Sevortyaning taʼkidlashicha, **buz** = “tugʻmoq” (sigir haqida) feʼlidan ot yasovchi — **qi** affiksi vositasida yasalgan [ЭСС 1974, II, 241]. Bizningcha, E. Sevortyaning fikri haqiqatga yaqinroqqa oʻxshaydi. Chunki qadimgi va eski turkiy obidalarda —ğū (-gu, -qu, -ku) aksar hollarda feʼldan ot soʻz turkumiga oid soʻzlar yasashda qatnashgan. Alisher Navoiy asarlarida forsiy **gosala** maʼnodoshi qayd qilingan [Навоий 1983–

1985, I, 433].

Forscha **tana** [Абу Хайён 1969, 25; Жамолиддин Туркий 1969, 14–20; ҚР 1997, 128ch8; РСЛ 1893–1911, III, 823 — “bir yoshli buzoq”] oʻzlashmasi “At-tuhfa”da **dana** [Ат-тухфа 1978, 126м], **tana** [Ат-тухфа 1978, 12b2] shakllarida ifodalangan. **Tana** zoonimi hozirgi oʻzbek adabiy tilida ham oʻzining asl maʼnosida saqlangan [ЎТИЛ 1981, II, 116]. Termin qadimgi hind tilidagi **dhena** “sut beruvchi sigir” soʻzidan olingan degan fikr mavjud [ИПЛТЯ 1961, 101]. Qoraxoniylar davri obidalarida ushbu zoonimning **turbī** [МК 1960, I, 393], **tadun** [МК 1963, III, 186] maʼnodoshlari uchraydi. “At-tuhfa” asarida **quna**, **duna** [Ат-тухфа 1978, 10b3] terminlari “ikki yoshli buzoq” maʼnosini anglatgan. Teleut, oltoy, tillarida **qunayin** [РСЛ 1893–1911, II, 910], chigʻatoy tilida **qunači** [РСЛ 1893–1911, II, 911] sinonimlari qoʻllanishda boʻlgan. Bugungi kunga kelib, oʻzbek adabiy tilida **gʻunajin** [ЎТИЛ 1981, II, 700] shakli ishlatiladi. A. Shcherbakning fikricha, termin moʻgʻulcha *ğu* — “uch” soʻzidan hosil qilingan [ИПЛТЯ 1961, 94]. Mahmud Koshgʻariy “Devon”ida tadqiq qilinayotgan maʼnoni **tuzun** [МК 1960, I, 380], **tükä** [МК 1963, III, 248] zoonimlari bildirgan. **Tuzun** zoonimi turkcha **tos**= “shoxi bilan suzmoq, suzmoq” feʼlidan yuzaga kelgan [ИПЛТЯ 1961, 99]. **Tükä** termini esa **tük** — “tuk”, “par”, “soch” soʻzi bilan -ä formatidan yasalgan [ПЛТЯ 1990, 154].

“Erkak buzoq” maʼnosidagi **boğa** [Ат-тухфа 1978, 10b2; Abu Hayyon 1978, 33; Таржумон 1980, 14–19] zoonimi Toʻnyuquq yodnomasida, shuningdek, XI asr yodgorliklarida **boqa**/**buqa** shaklida qayd etilgan: *sämiz buqa turuq buqa* — semiz, oriq buqalar [ДТС 1969, 112–125; МК 1963, III, 246]. Jamoliddin Turkiyda **buğa** [Жамолиддин Туркий 1969, 12a5] shakli qoʻllangan. Radlov lugʻatida usmoniy turk, quman tillarida **boğa** [РСЛ 1893–1911, IV, 1648], taranchin, qirgʻiz tillarida **buqa** [РСЛ 1893–1911, IV, 1802] fonetik shakllari ishlatilganligi koʻrsatib oʻtilgan. Terminning **boğa** shakli hozirda turk tilida oʻzining asl maʼnosida qoʻllanilmoqda [ТПСЛ 1977, 123]. A. Shcherbak **buqa** zoonimi yasaliish nuqtayi nazardan ruscha **bik** soʻzi bilan aloqador boʻlsa kerak, degan fikrni aytadi [ИПЛТЯ 1961, 99]. **Buqa** termini kelib chiqishi jihatidan obrazli soʻz hisoblanadi. Uning asosida **bu** — “maʼramoq” (sigirga xos) tovushga taqlid feʼli yotadi [ИОЭЛЯ 1979, 122–133]. D. Bozorova va K. Sharipova **buqa** va öküz terminlari tovushga taqlid oʻzagidan (**bu... mu...**) kelib chiqqan deb hisoblaydilar [ПЛТЯ 1990, 147].

“Bichilgan qoramol” maʼnosidagi umumturkiycha öküz [Ат-тухфа 1978, 10b2; Абу Хайён 1969, 18; Жамолиддин Туркий

1969, 12a5; Таржумон 1980, 14–18; XIII 1966–1971, 102b15; ПСЛ, I, 1180] termini eski turkiy yodgorliklarda koʻzga tashlanadi: öküza zaqı bolğınča, buzağı başı bolsa yig — hoʻkiz oyogʻi boʻlgıncha, buzoq boshi boʻlgan yaxshiroq [МК 1960, I, 91]. XIII asrga oid uygʻur yodnomalarida ögüz shakli qoʻllangan: *otuz böz ögüz...* [ДТС 1969, 382]. Alisher Navoiy asarlari leksikasida va hozirgi oʻzbek adabiy tilida **hökiz** [Навоий 1983–1985, IV, 234; ЎТИЛ 1981, II, 615] shakli uchraydi. Öküz hozirgi paytda turk adabiy tili hamda uygʻur tilida oʻzining tub maʼnosida qoʻllanib kelmoqda [ТПСЛ 1977, 200; ПЛТЯ 1990, 145]. E. Sevortyanning fikricha, turkcha öküz, chuvashcha **văqăr**, buryatcha üxer soʻzlari ögür (tur.), üker (bashq. tatar, qaz. noʻgʻ.), **höküri**, **böküri** (uygʻ.) — “oʻkirmoq”, “maʼramoq” tovushiga taqliddan yoki hind-yevropa tillaridan olingan [ЭСС 1974, I, 522]. A. Shcherbakning taʼkidlashicha, **oğuz** (-ögüz) fonetik jihatdan eng qadimiy shakl boʻlib, ehtimol, u hind-ovrupa tillaridan oʻzlashgan boʻlishi mumkin [ИРЛТЯ 1961, 98].

Hoʻkiz terminidagi “h” tovushining orttirilishi haqida S. Mutallibov shunday yozadi: XI asr tilida keng tarqalgan sheva farqlaridan biri: soʻz boshida ayrim unlilar oldidan bir “h” orttirish hodisasi edi. Mahmud Koshgʻariy oʻzining bobolarini ham shu qabiladan, yaʼni a ni “ha” qiluvchilardan ekanini aytib oʻtgan. Unli oldidan “h” orttirish kam tarqalgan tor hodisa edi. Hozirgi tilimizda qatʼiy ravishda “h” bilan qoʻllanuvchi hulkar, hoʻl, hoʻkiz kabi soʻzlar “Devon”da *ulkar, ol, ökyz* tarzida berilishi shuni isbotlaydi [МЛТҚО 1959, 1959, 144]. Qadimgi turkiy yodgorliklarda **atan buqa** birikmasi “hoʻkiz” maʼnosini kasb etgan: *bir at bir ešäk atan buqa* [ДТС 1969, 66]. Alisher Navoiy asarlarida arabcha **savr** [Навоий 1983–1985, III, 21] forsiy **gāv** [Навоий 1983–1985, I, 433] oʻzlashmasi ham “hoʻkiz” maʼnosini anglatish uchun xizmat qilgan.

Xulosa

XI—XIV asr turkiy yozma yodgorliklarida qayd qilingan zoonimlarni semantik-funksional tahlil qilish jarayonida shu narsa maʼlum boʻldiki, eski turkiy tilda zoologik terminlar tizimi mavjud boʻlgan va ular mazkur terminologik tizimda, odatda, bir maʼnoga ega boʻlgan, yaʼni ularning isteʼmol doirasi chegaralangan maʼnoda qoʻllangan.

Zoonimlar bu davr manbalarida, asosan, turkiy soʻzlar bilan ifodalangan. XIV asrga oid turkiy yozma obidalarida arabiy va forsiy soʻzlarning paydo boʻlishini, ularning eski turkiy til sistemasida oʻrnasha boshlanganligini kuzatamiz.

Arabiy, forsiy zoologik terminlarning eski turkiy til lugʻat tarkibiga kirib kelishi tilda sinonimik qatorlarning vujudga kelishiga sabab boʻlgan: *ivīq —soqaq—āhu; ešāk—dārāzguš, qulan — gor va hakoza.*

XI — XIV asr turkiy manbalarda qayd etilgan zoologik terminlarni diaxron (qisman sinxron) aspektda oʻrganish, turkiy adabiy tillar rivojlanish tarixini davrlashtirish, qardosh turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy leksikologiyasini yaratish, etimologik va terminologik lugʻatlar tuzish borasida qimmatli ahamiyatga ega.

Qisqartmalar

1. ДТС — Древнетиюркский словарь.
2. ҲЎАТ — Ҳозирги ўзбек адабий тили.
3. ИОЭЛЯ — Исследования в област этимологии алтайских языков.
4. ИРЛТЯ — Историческое развитие лексики тюркских языков.
5. ОСЛАЯ — Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков.
6. ПОАЯ — Проблема общности алтайских языков.
7. ТРСЛ — Турецко-русский словарь.
8. ЎТИЛ — Ўзбек тилининг изоҳли луғати.
9. ЎХШЛ — Ўзбек халқ шевалари луғати.

Adabiyotlar

- Расулова, Н. А. 1969. *Исследования языка "Китаб ал-идрак ли-лусан ал-атрак" Абу Хайяна, Морфология, лексика и глоссарий*: дисс. канд. филол. наук. Ташкент.
- Изысканный дар тюркскому языку: Грамматический трактат XIV в на арабском языке.* 1978. Введение, лексико-грамматический очерк, перевод, грамматический указател. Э.И. Фазылова и М.Т. Зияевой. Ташкент.
- Древнетиюркский словарь.* 1969. Ленинград: Наука.
- Севортян, Э.В. 1974. *Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные.* Москва: Наука.
- Севортян, Э.В. 1978. *Этимологические словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основа на буквы "Б".* Москва: Наука.
- Севортян, Э.В. 1980. *Этимологические основы на буквы "В", "Г", "Д".* Москва: Наука.
- Сарайи, Сайфи. *Гулистан бит-турки.* 1966-1971. Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. I-II. Ташкент: ФАН.
- Ҳозирги ўзбек адабий тили.* 1980. Тошкент: Ўқитувчи.
- Базарова, Д.Х. 1978. *История формирования развитие зоологической*

- терминологии узбекского языка. Ташкент: ФАН.
- Исследования в област этимологии алтайских языков.* 1979. Ленинград: Наука.
- Историческое развитие лексики тюрских языков.* 1961. Москва: Изд-во АН СССР.
- Файзуллаева, Ш.А. 1969. *Исследование языка памятника XIV в. “Китабу булғат ал-муштақ фи луғат ат — турк ва-л қифчақ” Джамалад — Дина ат-Турки:* дисс. канд. филол. наук. Ташкент.
- Чинги, Мухаммед Якуб. 1982. *Келур-наме.* Ташкент: ФАН.
- Мусаев, К. М. 1975. *Лексика тюркских языков в сравнительном освещении.* Москва: Наука.
- Кошғарий, Маҳмуд. 1960-1963. *Девону луғотит-турк / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. Т. I-III.* Тошкент: ФАН.
- Муталлибов, С. М. 1959. *Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк.* Тошкент: Ўз ФА.
- Хорезми. 1966-1971. *Муҳаббат-наме.* Фазылов Э.Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. I-II. Ташкент: ФАН.
- Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. I-IV. 1983-1985. Тошкент: ФАН.
- Нахджул-фарадис. 1966-1971. Фазылов Э.Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. Т. I-I. Ташкент: ФАН.
- Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков.* 1972. Ленинград: Наука.
- Проблема общности алтайских языков.* 1971. Ленинград: Наука.
- Рабқуз, Насируд-дин бин бурҳанид-дин. 1997. *Кисасул-Энбия. II.* Дизин. Айсу Ата. Анкара.
- Базарова, Д. Х., Шарипова К. Л. 1990. *Развитие лексики тюрских языков Средний Азии и Казахстан.* Ташкент: ФАН.
- Радлов, В. В. 1893-1911. *Опыт словаря тюркских наречий. I - IV.* СПб.
- Сафаров, П. 1992. *Формирование зоонимической лексики современного узбекского языка по данным исторической грамматики:* автореф. дисс... канд. филол. наук. Нукус.
- Современный русский литературный язык. 1988. Ленинград: Просвещение.
- Боровков А.К. 1963. *Лексика среднеазиатского тевфсира XII-XIII вв.* Москва: Изд-во восточной лит-ры.
- “Таржумон” — XIV аср ёзма обидаси.* 1980. Тошкент: ФАН.
- Турецко-русский словарь.* 1977. Москва: Русский язык.
- Кутб. 1966-1971. *Хосров и Ширин.* Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. Т. I-II. Ташкент: ФАН.
- Ўзбек тилининг изоҳли луғати.* I-II. 1981. Москва: Русский язык.
- Ўзбек халқ шевалари луғати.* 1971. Тошкент: ФАН.

B. Abdushukurov

(Tashkent, Uzbekistan)

abdushukurov@navoiy-uni.uz

L. Sindarov

(Jizzakh, Uzbekistan)

lutfulla1803@mail.ru

The Zoonyms Used in Written Turkic Sources During the Period Between XI — XIV Centuries

Abstract

The article considers zoononyms used in written monuments created in the XI — XIV centuries in Movarounnahr, Dashti-Kipchak and Egypt. In the process of writing the article, the following sources were used such as “Kutadgu Bilig” by Yusuf Khojib, “Hibatul-Hakoyik” by Ahmed Yugnakiy, “Devon Tussles Turk” by Mahmoud Koshgari, “Tafsir”, “Oguzname”, “Guliston bit Turkish” by Sayfi Saroiy, “Khusrav va Shirin” by Kutb, “Nazhul farodis” by Mahmud bin Ali al-Saraiy, “Muhabbatnome” by Khorasmiy, as well as “Kisasi Rabguzi” by Nosiruddin Rabguzi.

All materials used in the above mentioned works related to zoonony are compared and identified in diachronic historical aspect with the ancient Turkic written monuments representing a collection of texts as kuktürk, as well as considered sources representing Uyghur legal documents of XII and XIV centuries and Oguz-Kypchak inscriptions in XIV century sources such as, “Kitab al-Savr Lilison ul-Atrok” by Abu Hayen, author is unknown, “At-tuffatuz zakiyatu fil luatit turkiy”, “Kitob bulgat al-mushtok fi lugatit-turk kifchok” and “Tarzhumon turkish wa azamiy wa mugaliy” by Jamoliddin Turki, as well as with the works of Alisher Navoi and the dictionary of V. Radlov.

In the article, the term system, which was the object of study, is compared using synchronous methods with materials of modern Turkic languages, in particular, modern Uzbek and Turkish literary languages, and in some cases they are compared with Uzbek dialects. At the end of the article, relevant conclusions on the use of these terms and their phonetic and semantic changes have been provided.

Key words: *“Kutadgu Bilig”, “Kisasi Rabguzi”, astroponym, etymology, Turkic, Arabic, Persian-Tajik, synonym, zoononym.*

About the authors: *Bakhtiyor Abdushukurov — Doctor of Philology, Assistant Professor, Tashkent State University of Uzbek Language and Litera-*

ture named after Alisher Navo'i.

Lutfulla Sindorov — PhD student, Jizzakh State Pedagogical Institute

Recommended citation: Abdushukurov, Baxtiyor, Sindarov Lutfulla. 2019. "The Zoonyms used in Written Turkic Sources During the Period Between XI— XIV Centuries". *Golden scripts* 1: 67—94.

Abbreviations

1. DTS — Drevnetiyurkskiy slovar.
2. HO'AT — Hozirgi o'zbek adabiy tili.
3. IOELYa — Issledovaniya v oblast etimologii altayskix yazikov.
4. IRLTYa — Istoricheskoe razvitie leksiki tyurskix yazikov.
5. OSLAYa — Ocherki sravnitelnoy leksikologii altayskix yazikov.
6. POAYa — Problema obshnosti altayskix yazikov.
7. TRSL — Turetsko-russkiy slovar.
8. O'TIL — O'zbek tilining izohli lug'ati.
9. O'XShL — O'zbek xalq shevalari lug'ati.

References

- Rasulova, N. A. 1969. *Issledovaniya yazika "Kitab al-idrak li-lisan al-atrak" Abu Xayyana, Morfologiya, leksika i glossariy*: diss. kand. filol. nauk (PhD diss.). Tashkent.
- Iziskanniy dar tyurkskomu yaziku: Grammaticheskiy traktat XIV v na arabskom yazike*. 1978. Vvedenie, leksiko-grammaticheskiy ocherk, perevod, grammaticheskiy ukazatel. E. I. Fazilova i M. T. Ziyayevoy. Tashkent.
- Drevnetiyurkskiy slovar*. 1969. Leningrad: Nauka.
- Sevortyan, E. V. 1974. *Etimologicheskiy slovar tyurkskix yazikov: Obshetyurkskie i mejtyurkskie osnovi na glasnii*. Moskva: Nauka.
- Sevortyan, E. V. 1978. *Etimologicheskie slovar tyurkskix yazikov: Obshetyurkskie i mejtyurkskie osnova na bukvu "B"*. Moskva: Nauka.
- Sevortyan, E. V. 1980. *Etimologicheskie osnovi na bukvi "V", "G", "D"*. Moskva: Nauka.
- Sarayi, Sayfi. *Gulistan bit-turki*. 1966-1971. Fazilov E. Starouzbekskiy yazik. Xorezmiyskie pamyatniki XIV veka. I-II. Tashkent: FAN.
- Hozirgi o'zbek adabiy tili*. 1980. Toshkent: O'qituvchi.
- Bazarova, D. X. 1978. *Istoriya formirovaniya razvitie zoologicheskoy terminologii uzbekskogo yazika*. Tashkent: FAN.
- Issledovaniya v oblast etimologii altayskix yazikov*. 1979. Leningrad: Nauka.
- Istoricheskoe razvitie leksiki tyurskix yazikov*. 1961. Moskva: Izd-vo AN SSR.
- Fayzullaeva, Sh. A. 1969. *Issledovanie yazika pamyatnika XIV v. "Kitabu bulg'at al-mushtaq fi lug'at at —turk va-l qifchaq" Djamalad — Dina at-Turki*: diss. kand. filol. nauk (PhD diss.). Tashkent.
- Chingi, Muhammed Yakub. 1982. *Kelur-name*. Tashkent: FAN.

- Musaev, K. M. 1975. *Leksika tyurkskix yazikov v sravnitel'nom osveshenii*. Moskva: Nauka.
- Koshg'ari, Mahmud. 1960-1963. *Devonu lug'otit-turk* / Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. M. Mutallibov. T. I-III. Toshkent: FAN.
- Mutallibov, S. M. 1959. *Morfologiya va leksika tarixidan qisqacha ocherk*. Toshkent: O'z FA.
- Xorezmi. 1966-1971. *Muhabbat-name*. Fazilov E. Starouzbekskiy yazik. Xorezmiyskie pamyatniki XIV veka. I-II. Tashkent: FAN.
- Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati*. I-IV. 1983-1985. Toshkent: FAN.
- Naxdjul-faradis*. 1966-1971. Fazilov E. Starouzbekskiy yazik. Xorezmiyskie pamyatniki XIV veka. T. I-I. Tashkent: FAN.
- Ocherki sravnitel'noy leksikologii altayskix yazikov*. 1972. Leningrad: Nauka.
- Problema obshnosti altayskix yazikov*. 1971. Leningrad: Nauka.
- Rabquz, Nasirud-din bin burhanud-din. 1997. *Kisasul-Enbiya*. II. Dizin. Aysu Ata. Ankara.
- Bazarova, D. X., Sharipova K. L. 1990. *Razvitie leksiki tyurskix yazikov Sredniy Azii i Kazaxstan*. Tashkent: FAN.
- Radlov, V. V. 1893-1911. *Opit slovary tyurkskix narechiy*. I-IV. SPB.
- Safarov, P. 1992. *Formirovanie zoonimicheskoy leksiki sovremennogo uzbekskogo yazika po dannim istoricheskoy grammatiki*: avtoref. diss... kand. filol. nauk (PhD diss.). Nukus.
- Sovremenniy russkiy literaturniy yazik. 1988. Leningrad: Prosveshenie.
- Borovkov, A. K. 1963. *Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII VV*. Moskva: Izd-vo vostochnoy lit-ri.
- "Tarjumon" — XIV asr yozma obidasi*. 1980. Toshkent: FAN.
- Turetsko-russkiy slovar*. 1977. Moskva: Russkiy yazik.
- Kutb. 1966-1971. *Xosrov i Shirin*. Fazilov E. Starouzbekskiy yazik. Xorezmiyskie pamyatniki XIV veka. T. I-II. Tashkent: FAN.
- O'zbek tilining izohli lug'ati*. I-II. 1981. Moskva: Russkiy yazik.
- O'zbek xalq shevalari lug'ati*. 1971. Toshkent: FAN.